

УДК 37.035.6

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.65-1.4>**Л. Й. Петришин**

доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

В. Й. Кульчицький

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін
Тернопільського національного медичного університету
імені І. Я. Горбачевського Міністерства охорони здоров'я України

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СКЛАДНИК СУПРОВОДУ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено аналізу науково-методичного складника патріотичного виховання в Україні у другій половині ХХ століття. Відзначено, що у більшості педагогічних досліджень радянської доби питання, пов'язані з патріотичним вихованням, висвітлювались односторонньо і були позбавлені демократичної основи та науково-методичного супроводу. Патріотичне виховання у той період розглядалося у контексті розроблення ідей виховання людини комуністичного суспільства та супроводжувалося певними постановами, наказами та методичним супроводом. Водночас радянська школа успішно здійснювала такий важливий напрям виховної роботи, як патріотичне виховання особистості.

Аналіз проблеми показав, що у галузі навчально-виховної роботи перед школами України в період війни та післявоєнний період стояло основне завдання – виховання учнів у дусі радянського патріотизму, дружби народів Радянського Союзу, інтернаціональної солідарності з трудящими всіх країн світу, виховання дисциплінованості, ініціативи, активності учнів, волі і характеру, любові до праці.

Вивчення науково-методичної літератури радянського періоду з проблеми патріотичного виховання показало, що об'єктом патріотичних почуттів була багатонаціональна та єдина соціалістична Батьківщина. Інколи вона підмінювалася рідними місцями, природою, а інколи в понятті Батьківщини включалися соціалістична держава, радянський суспільний і державний устрій, комуністична партія. Зокрема у статті констатовано, що виховання громадян і патріотів України другої половини ХХ століття проходило двома шляхами: формуванням патріотичних якостей у школі, де дитина перебуває більшу частину свого часу, через навчальний процес; шляхом проведення різноманітних патріотичних заходів і громадянських акцій.

Аналіз науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді другої половини ХХ століття в Українській РСР дозволив виокремити важливі для сьогодення завдання: формування патріотизму як інтегративної якості особистості, для якої характерна доброзичливість, вдячність, шанобливість, чуйність, справедливість та інші базові якості молодої людини, які слід формувати під впливом довколишнього середовища та за умов цілеспрямованого впливу батьків та педагогів, про які неодноразово наголошувалось у чинних програмах радянського періоду.

Ключові слова: патріот, патріотичне виховання, науково-методичне забезпечення, учнівська молодь.

Постановка проблеми. Аналіз наукового та програмно-методичного забезпечення в контексті здійснення патріотичного виховання учнів у радянський період та період незалежності України сприяв констатації факту звернення до національної спадщини українського народу та на її основі формуванню патріотизму в дітей шкільного віку та дозволив дійти висновку, що завдання й зміст виховання в учнів любові до Батьківщини, які ґрунтувалися на сутності радянського патріотизму та культивувалися упродовж радянського періоду, здебільшого залишаються актуальними сьогодні; пронизані особливостями національного побуту,

свят, традицій та звичаїв, що впливають на формування базових якостей особистості школярів, які є невід'ємним складником прояву та ідентифікації українського народу [1, с. 84–89].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти патріотичного виховання розроблені О. Бандурою, І. Бехом, Н. Волошиною, В. Гонським, Я. Калакурою, А. Капською, С. Козловою, Т. Куліковою, К. Чорною та іншими. Патріотичне виховання вважалося актуальним напрямком педагогічних досліджень у другій половині ХХ століття, про що свідчать дисертаційні роботи М. Зубалія, В. Новосельського,

А. Нікуліної, В. Костюка, Ф. Савченка, В. Шахненка, Т. Шашло, Г. Лещинської; значна кількість книг і статей (М. Гуменюк, І. Іваненко, С. Сай, М. Шангін, Г. Шевченко, інших).

Головною метою цієї роботи є аналіз науково-методичної складової патріотичного виховання в Україні у другій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Дослідник Г. Лук'яненко, провівши аналіз та здійснивши узагальнення науково-педагогічних матеріалів і дисертацій досліджуваного періоду, виокремила етапи становлення теорії та практики патріотичного виховання старшокласників у загальноосвітніх школах України у другій половині ХХ століття:

– перший: (1945-1985 рр.) – відновлення зруйнованих і будівництво нових загальноосвітніх шкіл, зацікавлення науковців питаннями патріотичного виховання учнів у зв'язку з потребою виховання майбутнього будівника комунізму, насадження комуністичної ідеології на уроках та в позаурочній діяльності, активний розвиток роботи комсомольської та піонерської організацій, повсякчасне проведення бесід, диспутів та лекцій на патріотичну тематику;

– другий: (1986-1991 рр.) – комплексний та цілісний підходи до патріотичного виховання учнів, продовження ідеологізації та формалізму в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи;

– третій: (90-ті роки) – обґрунтування методологій патріотичного виховання учнів, поява теоретичних праць та практичних рекомендацій з урахуванням надбань національної української культури, гуманістичної педагогіки [2, с. 199–204].

Потрібно наголосити, що перші два етапи проходили централізовано, під керівництвом Міністерства Освіти СРСР.

Відтак, централізація управління освітою, уніфікація навчальних планів, а отже, і підручників, заідеологізованість навчання і виховання визначали суть освіти у досліджуваній період. Суворе дотримання відзначених критеріїв освітньої діяльності вчителя регламентувалось різними методичними вказівками та порадами, що будувались на постановках партійних органів і доводились до педагогічних колективів шкіл.

У радянських документах патріотизм розглядався як один із факторів єднання нації, як моральна основа формування активної життєвої позиції громадян, які повинні сприяти зростанню соціальної і трудової активності громадян, їх вкладу в розвиток основних сфер життя і діяльності суспільства і держави.

Основою виховання підростаючого покоління став сформульований у Програмі КПРС (1961 рік) «Моральний кодекс будівника комунізму», що визначив норми поведінки радянських людей, став перспективною програмою виховної роботи. Якщо детально проаналізувати зміст основних

положень морального кодексу, помітно вирізняється пріоритетність не власне моральних якостей, норм, цінностей, а ідеологічно-партійних установок і принципів.

У системі моральних цінностей, з погляду радянської ідеології, перше місце відводилося таким якостям, як відданість справі комунізму, виховання радянського патріотизму, любові до країн соціалізму, добросовісна праця на благо суспільства, турбота про збереження і примноження суспільного достатку, високе усвідомлення суспільного обов'язку тощо [3, с. 104]. Крім того, «Моральний кодекс будівника комунізму» пропонував цілий набір якостей, які можна розглядати як якості патріота: любов до Батьківщини, нетерпимість до порушень суспільних інтересів; дружба і братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національної і расової неприязні; непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і свободи народів; братська солідарність з трудящими всіх країн, з усіма народами [3, с. 90–96]. Ці якості за сучасним трактуванням класифікуються у системі морально-патріотичних цінностей як абсолютно вічні загальнолюдські вартості, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування [3, с. 250].

Значну увагу подальшому розвитку радянської школи було приділено на червневому Пленумі ЦК КПРС і липневому Пленумі ЦК КП України в 1963р., на яких обговорювались чергові завдання ідеологічної роботи партії. На цих пленумах було вказано на значну роль і місце школи у вихованні підростаючого покоління, зацентровано увагу на позитивних наслідках перебудови школи. У той же час було піддано критиці недоліки в роботі школи і відставання педагогічної науки; деякий розрив між навчанням і вихованням, окремі хиби у виробничому навчанні і професійній підготовці учнів та інше [3].

У рішенні червневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС подано чіткі настанови щодо дальшого розвитку радянської школи і поліпшення її роботи: приділяти першорядну увагу загальноосвітній підготовці учнів, органічно поєднувати процес навчання і виховання, поліпшувати виробниче навчання учнів, боротися з відсівом учнів із школи, посилити піклування про вчителя, ліквідувати відставання педагогічної науки тощо [4].

Для розробки змісту середньої освіти Академія наук СРСР і Академія педагогічних наук РРФСР спільною постановою (15 грудня 1964 р.) створили комісію зі статусом загальносоюзного науково-педагогічного центру. Результатом дворічної роботи загальносоюзної центральної комісії над змістом освіти стали Типовий навчальний план і програми 1966 р., що містили основні ідеї побудови нового змісту освіти [5]. Однією із ключових засад нового змісту освіти було підвищення ідейно-теоретичного змісту навчальних

курсів для покращення патріотичного виховання учнівської молоді.

Розвиток освіти і педагогіки в Україні у 60 роках ХХ ст. характеризувався пошуками більш досконалих форм, термінів навчання та його змістовного наповнення. Повільно, з труднощами, але неухильно наукова педагогіка, а за нею і освітянська практика відходили від авторитарності і ставали на шлях демократизації. Цьому сприяли відповідні зміни у суспільно-політичних процесах, так звана «відлига», прогресивний дисидентський рух тощо.

Хоча компартійна система ще досить міцно самозберігалася, зокрема «Статутом середньої загальноосвітньої школи» визначалось: «виховувати в учнях високе почуття радянського патріотизму – любов до Батьківщини, свого народу, КПРС і готовність до захисту соціалістичної Батьківщини» [3, с. 37], виховання молоді супроводжувалося класовою орієнтацією та політизованістю заходів, обов'язковістю атеїстичного світогляду [3, с. 42], внести свіжу, творчу думку у педагогічні технології прагнули як науковці, так і передові освітяни – вчителі.

Перехід на нові навчальні програми і зміст освіти, який ґрунтувався на загальноосвітньому, науковому, трудовому, політехнічному, ідеологічному та комуністичному принципах, планувалося завершити до 1970-1971 н. р. [6, арк. 191]. Зміст освіти на початок 70-х років ХХ ст. оновлювався на основі теоретичних підходів. Ідея розвивального навчання зумовлювала вдосконалення загально-дидактичних і специфічних методів навчання, активізацію самостійної пізнавальної діяльності учнів, розвиток індивідуальних здібностей дітей.

Вирішальну роль у патріотичному вихованні відігравала ідеологічна робота КПРС, основою якої було творче застосування принципів і положень теорії марксизму-ленінізму. Велику увагу проблемам патріотичного виховання приділено у матеріалах з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС, в ряді постанов ЦК КПРС з ідеологічних питань, зокрема в постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.). У ній зазначалося, що активна робота по вихованню радянських людей у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, в дусі дружби народів, високого розуміння інтернаціонального обов'язку, класового самосвідомості є невід'ємним і важливим складником комуністичного виховання [4].

Українська педагогічна наука 70-х років ХХ ст. також звернула увагу на такі питання, як комуністичне виховання підростаючого покоління. Наявні праці радянського періоду ґрунтуються переважно на основі марксистсько-ленінського підходу. У них відчувається, відповідно до тогочасних ідеологічних вимог, політична цензура, жорстка селекція матеріалу, замовчування багатьох аспектів світо-

глядної, релігієзнавчої проблематики. Серед таких праць варто виділити дослідження М. Моторнюка [479], який розкриває роль загальноосвітньої школи у суспільному розвитку, висвітлює зміст та форми ідейно-політичного та патріотичного виховання учнівської молоді.

Патріотичне виховання школярів у позаурочний час та під час літніх канікул, форми та види такого виховання подані у праці Й. Сироти, Е. Речестера «Пионерський лагерь – здравниця школьника» [7]. Автори подають характеристику патріотичного виховання у різних видах таборів відпочинку, які діяли на теренах України у досліджуваний період; методичні рекомендації майбутнім піонервожатим.

Таким чином, 70-ті роки ХХ ст. внесли в навчально-виховну роботу шкіл багато нового: запровадження кабінетної системи навчання, введення ефективних форм, методів і способів викладання навчальних дисциплін (програмоване навчання, проблемне навчання, дослідницький метод), тематичний облік успішності учнів, залучення учнів старших класів до дослідницької роботи тощо [454]. Окрім того, проводились різноманітні заходи, спрямовані на поліпшення всієї роботи по вихованню радянської учнівської молоді, підвищення її комуністичної свідомості і активності, формування нової людини в дусі колективізму і працьовитості, свідомості громадського обов'язку, в дусі соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, в дусі дотримання високих принципів моралі нового суспільства.

Так, завершення переходу до обов'язкової середньої освіти задекларував XXVI з'їзд КПРС (1981 р.) і проголосив «нові» завдання в галузі освіти (підвищення якості навчання, трудового і морально-патріотичного виховання в школі; зміцнення зв'язку навчання з життям; ліквідація формалізму щодо оцінки результатів праці учителів та учнів).

Наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався процес розробки змісту освіти на нових методологічних засадах. Так, колегія Міністерства (25 травня 1988) схвалила заходи реалізації найважливішого завдання – «досягнення високої якості навчання і виховання учнівської молоді в умовах прискорення соціально-економічного розвитку, демократизації суспільного життя» [6, арк. 3–8]. Для цього планувалося створити відповідальні органи демократичного управління; розробити нові різноваріантні навчальні плани; створити нові авторські колективи з метою написання підручників з української мови і літератури, історії і географії УРСР тощо.

Всі проведені заходи у зв'язку зі скочуванням країни у прірву економічної кризи не дали бажаного результату і не вплинули на докорінне поліпшення стану справ в освіті. Школа залишалася у кризовому стані, такою вона була і на час проголошення незалежної України.

У кінці 80-х років ХХ ст. В. Плясовських пише: «...виник певний розрив між соціальним, морально-патріотичним і фізичним визріванням молодого покоління. Виросла загроза появи у молодіжному середовищі настроїв споживацького ставлення до життя, інфантильності, сприйняття чужих для соціалізму моральних стандартів і способу життя» [7, с. 199–204]. Причину таких настроїв більшості радянської молоді слід шукати у внутрішніх умовах суспільно-економічного розвитку країни.

Загалом, 70-80 рр. ХХ століття у педагогічній науці в Україні характеризуються появою різнопланових аспектів патріотичного виховання підростаючого покоління. Автори численних досліджень розглядають проблеми взаємозв'язку патріотичного виховання з іншими напрямками виховної роботи, визначення ефективності патріотичного виховання учнів різного віку, можливості різних видів діяльності учнів у патріотичному вихованні, підготовки студентів педвузу до патріотичного виховання учнів загальноосвітньої школи (Ф. Савченко, Т. Страгов, К. Сафіулліна, Л. Саклешіна, В. Шахненко та ін.) [7, с. 45].

Важливим питанням у процесі аналізу патріотичного виховання учнівської молоді радянського періоду є дослідження діяльності піонерської та комсомольської організацій. Тому варто розглянути дослідження з історії дитячого комуністичного руху в радянській Україні А. Гусева [487], який наголошує на пріоритетній ролі піонерської та комсомольської організацій у ідейно-патріотичному вихованні та формуванні особистості. Необхідно відзначити, що його праця являє собою літопис радянського піонерського руху за 60 років. Значна кількість наведених ним фактів, цифр і фотографій дозволяє визначити основні пріоритети в процесі патріотичного виховання учнівської молоді.

Аналіз науково-методичної літератури радянського періоду з проблем патріотичного виховання показав, що об'єктом патріотичних почуттів була багатонаціональна та єдина соціалістична Батьківщина. Інколи вона підмінювалася рідними місцями, природою, а інколи в поняття Батьківщини включалися соціалістична держава, радянський суспільний і державний устрій, комуністична партія.

Відтак, виховання громадян і патріотів радянської України другої половини ХХ століття відбувалося двома шляхами:

– основний шлях – це формування потрібних якостей у школі, де дитина перебуває більшу частину свого часу, через навчальний процес. Для патріотичного виховання учнів використовувалися практично всі предмети навчального процесу;

– другий шлях – це проведення різних патріотичних заходів і громадянських акцій. Отримані знання, набуті навички демонструвалися на різноманітних масових військово-патріотичних заходах [1].

У більшості педагогічних досліджень радянської доби питання, пов'язані з патріотичним вихованням, висвітлювалися однобічно і були позбавлені демократичної основи. Патріотичне виховання розглядалося у контексті розроблення ідей виховання людини комуністичного суспільства. Водночас радянська школа загалом успішно здійснювала такий важливий напрям виховної роботи, як патріотичне виховання особистості. Загальноосвітня середня і вища школа працювали над вихованням любові до Батьківщини, високої ідейності та громадянства, хоча і йшлося про соціалістичну Батьківщину й комуністичні ідеали (П. Блонський, С. Шацький, І. Соколянський, А. Макаренко та інші). Окремі педагоги (А. Волошин, Г. Гринько, Я. Ряппо, А. Синявський, М. Скрипник, О. Шумський) досягли значних успіхів у розробленні теоретичних основ і набутті практичного досвіду патріотичного виховання молоді. Результатом їхньої діяльності став документ – «Кодекс законів про освіту Української РСР».

Напередодні проголошення незалежності України, Міністерство народної освіти УРСР на засіданні колегії (10 серпня 1990 р.) у складі Є. Кадацького, В. Лугового, В. Тараненка, І. Хоменко, В. Шепотька та інші розглянуло і схвалило підготовлену науковим колективом НДІ педагогіки УРСР «Концепцію середньої загальноосвітньої національної школи України» (з доповіддю виступив заступник директора інституту С. Гончаренко) та рекомендувало опублікувати її в газеті «Радянська освіта» з метою обговорення на серпневих учительських конференціях [6, арк. 87–88].

Це був перший документ, створений в умовах перехідного етапу – від УРСР до незалежної Української держави. У ньому проголошувалися перспективні цілі та напрями оновлення школи в Україні: реалізація в навчанні та вихованні підростаючого покоління ідеї народності на засадах засвоєння позитивних традицій національних культур – українців та інших народів, що мешкають в Україні; відродження ролі школи в розвитку культури народу; демократизація всіх сторін шкільного життя, перетворення школи з відомчої ідеологічної установи в державно-громадський інститут тощо [3].

12.09.1991 р. Рішенням колегії Міністерства освіти України було затверджено «Концепцію середньої загальноосвітньої школи України». У ній зазначалося, що школа повинна виступати важливим фактором відродження нації, виховання в молоді почуття національної свідомості й гідності, активним засобом боротьби з національним нігілізмом, з проявами комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступництва від своєї нації. Наголошувалось на тому, що однією з умов успішної реалізації концепції є належне науково-методичне забезпечення всіх сторін педагогічного процесу.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (1991 р.) метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих морально-патріотичних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу [3].

Висновки і пропозиції. Аналіз науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді другої половини ХХ століття в Українській РСР дозволив виокремити важливі для сьогодення завдання: формування патріотизму як інтегративної якості особистості, яка може мати складові: доброзичливість, вдячність, шанобливість, чуйність, справедливість та інші базові якості молодого людини, які маємо формувати під впливом довколишнього середовища та за умов цілеспрямованого впливу батьків та педагогів, про які неодноразово наголошувалося в чинних програмах радянського періоду.

Список використаної літератури:

1. Васильєва С.А. Виховання початків патріотизму в дітей старшого дошкільного віку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: педагогіка і психологія, випуск 44. 2015. С. 84–89.
2. Лук'яненко Г.В. Етапи становлення теорії та практики морального виховання старшокласників у загальноосвітніх школах України у другій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 4 (25). С. 199–204.
3. Хрестоматія по історії радянської школи і педагогіки. Під ред. А.Н. Алексеєва. М. : Освіта, 1972. 407с.
4. Жосан О.Е. Становлення та розвиток радянської шкільної навчальної літератури в Україні (1921–1991 роки): [монографія] / О.Е. Жосан. Кіровоград : Ексклюзив-Систем, 2015. 360 с.
5. Клочко Н.Л. Реформування початкової освіти України в ХХ столітті : Посібник / Н.Л. Клочко. Вінниця : ВДПУ, 2010. 117 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 73, спр. 379, 285 арк.
7. Гупан Н.М. Розвиток історії педагогіки в Україні (Історіографічний аспект): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Гупан Нестор Миколайович. К., 2001. 486 с.

Petryhyn L., Kulchytskyi V. Scientific and methodological component of support of patriotic education of youth in Ukraine of the second half of the twentieth century

The article is devoted to the analysis of the scientific and methodological component of patriotic education in Ukraine in the second half of the twentieth century. It is noted that in the majority of pedagogical studies of the Soviet era, issues related to patriotic education were covered unilaterally and lacked a democratic basis. Patriotic education at that time was considered in the context of the development of ideas of education of the person of communist society. At the same time, the Soviet school as a whole successfully carried out such an important direction of educational work as patriotic education of the individual.

The analysis of the problem showed that in the field of educational work before the schools of Ukraine during the war and the post-war period, the main task was to educate students in the spirit of Soviet patriotism, friendship of the peoples of the Soviet Union, international solidarity with workers from all countries of the world, education and education, student activity, will and character, love of work.

Studying of the scientific and methodological literature of the Soviet period on the problem of patriotic upbringing showed that the object of patriotic sentiment was a multinational and unified socialist homeland. Sometimes it was replaced by native places, nature, and sometimes the notion of the Motherland included the socialist state, the Soviet social and state system, the Communist Party. In particular, the article stated that the education of citizens and patriots of Ukraine in the second half of the twentieth century went in two ways: the formation of patriotic qualities in the school where the child is most of his time, through the educational process; through various patriotic events and civic actions.

Analysis of scientific and methodological support of patriotic upbringing of students of the second half of the twentieth century in the Ukrainian SSR allowed us to distinguish the important tasks for today: formation of patriotism as an integrative quality of personality, which may have components: benevolence, gratitude, respectfulness of humanity that we need to shape under the influence of the environment and under the deliberate influence of parents and educators, who have been repeatedly emphasized in current programs of the Soviet period.

Key words: patriot, patriotic upbringing, scientific and methodological support, student youth.